

Research Paper

Interdisciplinarity and the Secularization Theorem

Morteza Bahrani¹

Received: Oct. 7, 2025; Accepted: Feb. 10, 2026

ABSTRACT

Interdisciplinary research and education are legitimate only within a sphere that has affirmed the legitimacy of the modern age. One indication is a functional rupture with traditional forms of knowledge. The question is whether interdisciplinarity in Iran have fulfilled such a condition. It appears that two decades of interdisciplinary contributions in Iran still remain distant from the functions emerging from rupture. An examination of works that take interdisciplinarity itself as their subject, as well as works that discuss various subjects through an interdisciplinary approach, demonstrates that their authors maintain a continuity-oriented will toward tradition and the past. The resistance of Iranian writers and researchers to rupture with the past may be discussed under the category referred to as the secularization theorem. This theorem assumes that modern consciousness is the secularized form of ancient Christian or pagan consciousness. Iranian authors likewise, generally within the framework of the same theorem, seek to bring about an indigenous modernity through the rereading, transmission, and transformation of tradition. One sign of the failure of this mode of contribution is precisely the interdisciplinary arrangement of knowledge in Iran. Through a concise analysis of the secularization theorem by way of explaining the categories of substance/function and continuity/rupture, this article elucidates the pathology of continuity-oriented essentialism in the articles published in the Quarterly Journal of Interdisciplinary Studies. It then, by focusing on one rupture-oriented article among them, prepares the ground for further discussions. Without continuity being called into question, and without a will toward rupture from the essences of tradition, neither the disciplinary system of knowledge nor the interdisciplinary system can fulfill their proper function.

Keywords: function, continuity, dis-continuity, progress, tradition, modernity, improvement of life

1. Associate Professor of Political Thought, Institute for Social and Cultural Studies (ISCS), Tehran, Iran

✉ mortezabahrani@yahoo.com

INTRODUCTION

Interdisciplinarity is a modern phenomenon and cannot be found, in the strict sense of the term, within the premodern tradition. Traditional forms of encyclopedic learning, however extensive, bore no functional resemblance to modern interdisciplinarity. Yet in contemporary Iran, the expansion of interdisciplinary studies has often been justified through appeals to traditional roots. This tendency forms part of a broader pattern in Iranian intellectual life: the assumption that Western modernity is merely a secularized form of theology and that Iranian modernization must therefore proceed through the reinterpretation and transmission of traditional concepts. The author refers to this pattern as the Secularization Theorem.

PURPOSE

The purpose is to show that the theorem has exercised considerable influence within Iranian academic discourse. Despite more than half a century of discussion concerning interdisciplinarity and nearly a quarter century of its institutionalization within universities, the practical achievements of this project remain unclear. No major social problem has been resolved through interdisciplinary inquiry, no significant theoretical conflict has been satisfactorily organized, and no genuinely new horizon of intellectual curiosity has emerged. Through an analysis of the dual concepts of substance/function and continuity/discontinuity, this article seeks to explain why interdisciplinarity in Iran has become trapped in a form of continuity-oriented substantialism.

METHODOLOGY

This argument is developed through a critical examination of some of the most important articles published in the Quarterly Journal of Interdisciplinary Studies in the Humanities between 2006 and 2019.

FINDINGS

Interdisciplinarity is a product of modern consciousness—a form of consciousness that validates itself through its functions. The Enlightenment, grounded in reason and progress, represented the theoretical articulation of this self-legitimizing process. In the modern world, human beings assume responsibility for their own lives and their shared world rather than awaiting final answers from the past.

Discontinuity, in this sense, is not merely a break with history. It is an ethical and intellectual project: the willingness to distance oneself from inherited answers and to formulate new responses to actual crises. The past is not abolished; its questions and concepts remain present. Yet modern answers acquire distinct functions and meanings.

Against this perspective, three major secular positions are identified:

1. Those who regard discontinuity as destructive and unethical, prescribing a return to the past .

2. Those who distrust both continuity and discontinuity and remain suspended in a condition of intellectual indecision .

3. Those who interpret modernity itself as a continuation of Gnosticism and therefore as a form of intensified otherworldliness .

According to the author, all three positions ultimately evade the full acceptance of modern subjectivity and responsibility.

The Quarterly Journal of Interdisciplinary Studies in the Humanities, established in the mid-2000s as one of the principal theoretical forums for interdisciplinary scholarship in Iran, provides a revealing example of what the author calls substantialist continuity. Many articles published in the journal portray interdisciplinarity not as a modern phenomenon but as an extension of older intellectual traditions.

Examples include:

1. Tracing interdisciplinarity back to “applied philosophies” or historical traditions of linguistic;

2. Relating interdisciplinary planning to prehistoric human hunting practices;

3. Describing interdisciplinarity through metaphors such as “the string of prayer beads,” “bridge-building,” or “an archipelago”;

4. Emphasizing that no fixed or foundational definition of interdisciplinarity exists.

In the author's view, such approaches obscure the meaning of interdisciplinarity and distance it from its actual function. Interdisciplinarity emerges only where a certain rupture in memory and tradition has occurred, not where the past is preserved as a sacred and uninterrupted continuum.

Among the articles published in the journal, the author identifies only one significant exception: “A Theory of Interdisciplinarity as It Might Serve Our Needs” (Bahrani, 2019). This article distinguishes three approaches to interdisciplinarity:

1. The positivist approach, which regards interdisciplinarity as a practical instrument for solving real societal problems.

2. The postmodern approach, which either labels any discipline supplemented by a few theoretical additions as interdisciplinary or lapses into the illusion of total interdisciplinarity, ultimately producing intellectual stagnation.

Abstract

Interdisciplinary Studies
in the Humanities

Volume 18
Issue 4
Autumn 2026

3. The phenomenological approach, which emphasizes the university's responsibility toward the world and seeks to mitigate the shortcomings of disciplinary specialization.

According to the author, Iranian academia has largely fallen into the second category: a form of interdisciplinarity that is neither committed to problem-solving nor to human responsibility, but rather to projects of civilizational prestige and institutional power.

CONCLUSION

The article concludes that one of the principal obstacles to the functional development of interdisciplinarity in Iran is the dominance of intellectual frameworks shaped by the Secularization Theorem. By insisting on the reinterpretation and transmission of tradition, this theorem cultivates a nostalgic attachment to the past and inhibits the emergence of genuinely modern intellectual curiosity. Concepts such as *ijtihad*, the revival of tradition, and reconnection with roots cease to be productive when they replace the task of responding to actual problems.

NOVELTY

A viable interdisciplinary knowledge system requires a theoretical and functional discontinuity from the arche of tradition and from the expectation that definitive answers can be found in the past. Without such discontinuity, neither disciplinary knowledge nor interdisciplinarity can fulfill their modern function.

CONFLICT OF INTEREST

No conflict of interest has been declared by the author.

FUNDING

This research received no specific grant from any funding agency in the public, private, or not-for-profit sectors.

BIBLIOGRAPHY

- Adamiyat, F. (1977). *Andiše-ye taraqqi va hokumat-e qānun* [The Idea of Progress and the Rule of Law]. Tehran, Iran: Khwarazmi Publishing. [In Persian]
- Akhundzadeh, M. F. (1978). *Alefba-ye jadīd va maktūbāt* [The New Alphabet and Writings] (H. Mohammadzadeh, Ed.). Tabriz, Iran: Ehya Publications. [In Persian]
- Akhundzadeh, M. F. (1978). *Naqd-e Mostašārod-Dowleh* [Critique of Mostashar al-Dowleh]. Tehran, Iran: (publisher unknown). [In Persian]
- Alavipour, S. M., & Nematpour, A. (2009). The Psycho-political: Erich Fromm and the Crisis in Modern Society. *Interdisciplinary Studies in the Humanities*, 1(3), 141-167. doi: <https://doi.org/10.7508/isih.2009.03.007>
- Aubes, J. (2020). *Elāhiyyāt-e siāsi-ye Pūlus* [The Political Theology of Paul] (Z. Ebrahimi, Trans.). Tehran, Iran: Daman. [In Persian]
- Bahrani, M. (2019). A theory of interdisciplinarity; Introduction and report of a research. *Interdisciplinary Studies in the Humanities*, 12(1), 1-28. <https://doi.org/10.22035/isih.2020.3738.3899>
- Blumenberg, H. (2015). Interdisciplinarity as repetition of protohistory. In *The laughter of the Thracian woman: A protohistory of theory* (S. Hawkins, Trans., pp. 130–132). Bloomsbury Academic. (Original work published 1987)
- Blumenberg, H. (2021). *Mashrū'īyyat-e 'asr-e jadīd* [The Legitimacy of the Modern Age] (Z. Ebrahimi, Trans.). Tehran, Iran: Pāygāh-e Rūzgār-e Now. [In Persian]
- Blumenberg, H. (2022). *The readability of the world* (R. Savage & D. Roberts, Trans.). Cornell University Press. (Original work published 1981)
- Blumenberg, H. (2024). *Maḥmūd-e vāqe'īyyat* [The Concept of Reality] (M. Bahrani, Trans.). Tehran, Iran: Qasideh-Sara. [In Persian].
- Cassirer, E. (1953). *Substance and function and Einstein's theory of relativity*. Dover Publications. (Original work published 1923)
- Darzi, G. (2018). Metaphor and interdisciplinarity: Explaining the metaphors application in the interdisciplinary research. *Interdisciplinary Studies in the Humanities*, 10(2), 1-26. <https://doi.org/10.22035/isih.2018.277>
- Freud, S. (2025). *Tamaddon va malālat-hāyeš* [Civilization and Its Discontents] (M. Mobasheri, Trans.). Tehran, Iran: Māhī. [In Persian]
- Javedani, H., & Tofighi, J. (2010). The Structures, Process and Effective Factors in Developing Interdisciplinarity. *Interdisciplinary Studies in the Humanities*, 2(1), 37-56. <https://doi.org/10.7508/isih.2010.05.002>

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

- Kermani, M. A. (2000). *Se maktub* [Three Letters] (B. Choubineh, Ed.). Tehran, Iran: Vima Volgar Publications. [In Persian].
- Khorsandi Taskooh, A. (2009). Variety of Typologies in Interdisciplinary Education. *Interdisciplinary Studies in the Humanities*, 1(4), 57-83. <https://doi.org/10.7508/isih.2009.04.003>
- Khosrowpanah, A. (2009). Gate-keeping Theory, a Method to Discover Interdisciplinary Sciences. *Interdisciplinary Studies in the Humanities*, 1(1), 57-76. <https://doi.org/10.7508/isih.2009.01.004>
- Kroll, J. P. (2020). *Pāyān-e bashari-ye tārīkh* [The End of Human History] (Z. Ebrahimi, Trans.). Tehran, Iran: Pāgāh-e Rūzgār-e Now. [In Persian]
- Löwith, K. (2021). *Ma'nā dar tārīx* [Meaning in History] (Trans. Z. Ebrahimi). Tehran, Iran: Elmī Farhangī.
- Malkum Khān, M. (2002). *Risāleh-hā* [Treatises] (H. Asīl, Ed.). Tehran, Iran: Nashr-e Ney. [In Persian]
- Mehrmohammadi, M. (2009). Key Consideration on the Policy Making for Interdisciplinary Sciences in Higher Education from the Standpoint of Development Process. *Interdisciplinary Studies in the Humanities*, 1(3), 1-18. <https://doi.org/10.7508/isih.2009.03.001>
- Mostashar al-Dowleh, Yusof Khan (n.d). *Yak kalameh* [A Word] (S. Sajjadi, Ed.). Tehran, Iran: Nashr-e Tārīx. (Original work published 1985) [In Persian]
- Moṭahhari Ṭabāṭabā'ī, M. (n.d.). *Majmū'e-ye āsār-e Mīrzā Malkam Xān* [Collected Works of Mirza Malkam Khan]. Tehran, Iran: Enteshārāt-e 'Elmī.
- Motahhari, M. (1986). *Khedmāt-e Motaqābel-e Eslām va Īrān* [Mutual Services of Islam and Iran]. Tehran, Iran: Sadra. [In Persian]
- Motamedi, A., Yamani Doozi Sorkhabi, M., Khorsandi Taskoh, A., & Arefi, M. (2018). The Evolution of the Typology of Interdisciplinary Research: A Historical-genealogical Study. *Interdisciplinary Studies in the Humanities*, 11(1), 1-32. <https://doi.org/10.22035/isih.2019.2929.3266>
- Pakatchi, A. (2009). Linguistic Requisites of Interdisciplinary Studies. *Interdisciplinary Studies in the Humanities*, 1(1), 111-135. <https://doi.org/10.7508/isih.2009.01.007>
- Schmitt, C. (1985). *Political theology: Four chapters on the concept of sovereignty* (G. Schwab, Trans.). The MIT Press. (Original work published 1922)
- Talebof, A. R. (1893). *Kitāb-e Aḥmad (Safīna-ye Ṭālebī)* [The Book of Ahmad]. Istanbul: Akhtar Press. [In Persian]

Voegelin, E. (2024). *'Elm, siyāsat va gnōsīsm* [Science, Politics and Gnosticism] (A. Salgi, Trans.). Tehran, Iran: Pileh. [In Persian]

Yamani Doozi Sorkhabi, M. (2016). University Development Planning as an Interdisciplinary Area. *Interdisciplinary Studies in the Humanities*, 1(2), 1-24. <https://doi.org/10.7508/isih.2009.02.001>

Zokaei, M. (2024). Memory policymaking: Issues, disputes, and priorities. *Interdisciplinary Studies in the Humanities*, 17(1), 77-112. <https://doi.org/10.22035/isih.2025.5343.5056>

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

مقاله پژوهشی

میان‌رشته‌گی و معادله سکولاریزاسیون

مرتضی بحرانی^۱

دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۲۰؛ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۱۸

چکیده

پژوهش و آموزش میان‌رشته‌ای صرفاً در قلمروی مشروع است که حقانیت عصر مدرن را تأیید کرده باشد. یک نشان آن حقانیت، گسست کارکردی از معارف سنتی است. پرسش این است که آیا میان‌رشته‌پژوهی و پژوهش‌های میانه‌رشته‌ای در ایران چنان شرطی را اجابت کرده‌اند؟ به نظر می‌رسد مساهمت‌های دو دهه‌ای میان‌رشته‌گی در ایران همچنان از کارکردهای برآمده از گسست فاصله دارند. بررسی آثاری که میان‌رشته‌گی را موضوع خود قرار داده‌اند و نیز آثاری که موضوعی را با رویکرد میان‌رشته‌گی به بحث گذاشته‌اند نشان می‌دهد که نویسندگان در اندیشه خود دارای اراده‌ای پیوست‌گرا نسبت به سنت و گذشته هستند. مقاومت نویسندگان و پژوهشگران ایرانی نسبت به گسست از گذشته را می‌توان ذیل مقوله‌ای به بحث گذاشت که از آن به نام معادله سکولاریزاسیون یاد می‌شود. این معادله فرض را بر این می‌گذارد که آگاهی مدرن عرفی شده آگاهی قدمایی مسیحی یا پاگانی است. نویسندگان ایرانی نیز عموماً ذیل همان معادله، به دنبال آن هستند که با بازخوانی انتقال و دگردیسی سنت تجدیدی بومی را رقم زنند. یک نشان ناکامی آن نحوه از تجدیدخواهی، همین نظام میان‌رشته‌گی دانش در ایران است. این مقاله با آنالیز اجمالی معادله سکولاریزاسیون از مجرای توضیح مقولات جوهر/کارکرد و پیوست/گسست، پاتولوژی جوهرگرایی پیوست‌گرا در مقالات فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای را توضیح می‌دهد؛ و سپس با تمرکز بر یک مقاله گسست‌گرا از آن میان، زمینه را برای بحث‌های بعدی فراهم می‌کند. بدون تردید در مقوله پیوست و بدون اراده به گسست از جواهر سنت نه نظام رشته‌ای دانش کارکرد خود را ایفا می‌کند و نه نظام میان‌رشته‌گی.

کلیدواژه‌ها: کارکرد، گسست، پیوست، پیشرفت، سنت، مدرنیته، بهبود زندگی

۱. دانشیار اندیشه سیاسی، مؤسسه مطالعات فرهنگی و اجتماعی، تهران، ایران

mortezaabahrani@yahoo.com ✉

۱. مقدمه

میان‌رشتگی، همانند نظام رشتگی دانش، پدیده‌ای مدرن است. حقانیت رویکرد میان‌رشته‌ای منوط به گسستی است که کلیت مدرنیته ذیل تجربه آن گسست حاصل شده است. نمی‌توان با کل مخالف بود و جزئیات را مصادره کرد. موفقیت و حقانیت خودآگاهی فزاینده ناشی از کنجکاوی نظری منوط به پیوند آن نگرش به واقعیت است. میان‌رشتگی بی‌کارکرد می‌شود وقتی که دیگر معطوف به واقعیت و الزامات حرفه‌ای آن نباشد. با این معیار، مشکل میان‌رشته‌ای‌ها در ایران همچنان نداشتن افق کارکردی‌ای است که معطوف به واقعیت باشد.

از طرح بحث میان‌رشته‌ای در ایران بیش نیم‌قرن و از رسمی‌شدن آن در دانشگاه حدود یک ربع قرن می‌گذرد. با مقادیری از تردید و احتیاط، می‌توان گفت که پروژه میان‌رشتگی‌ها در دانشگاه‌های ایران پیامد عملی در بر نداشته است؛ نه مساله‌ای خاص می‌توان یافت که با رهیافت میان‌رشته‌ای به مرحله حل رسیده باشد؛ نه تعارضی نظری را می‌توان برنمود که توسط محققان میان‌رشته‌ای سمت و سوی انسجامی یافته باشد و نه حتی با میان‌رشته‌ای افقی جدید در حیطه کنجکاوی نظری گشوده شده است. این جنبه از ناکامی میان‌رشته‌ای‌ها در ایران آشکار می‌کند که موضوع گسست یا پیوست سنتی است که به‌ویژه خود را در معارف گنوسی بازتاب می‌دهد.

۲. عدم کفایت تبیینی معادله سکولاریزاسیون

استنتاج عصر مدرن از ماقبل خود، یعنی معادله سکولاریزاسیون، در همه اشکال آن از ذهنیتی شهودی برمی‌خیزد که نادنیویتی را مقدم بر دنیویت، پیشفرض گرفته است؛ پیش‌فرضی گنوسی که حامل سرخوردگی از جهان و حیرت از حیات است؛ سرخوردگی و حیرت تسکین می‌یابد با این پوزش و عفو که امر اکنون سکولار شده از قبل غیرسکولار بوده است، و در سکولار شدن، چیزی در گذشته اصیل (جوهری، نادنیوی، بیکران، انتزاعی، زبانی) هنوز وجود دارد.

مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی

۶

دوره ۱۸، شماره ۴

پاییز ۱۴۰۵

پیاپی ۷۲

حقانیتِ مدرنیته در خود موضع مدرن، یعنی در غرب بود که مورد تشکیک قرار گرفت. نظریه‌های سکولاریزاسیون برنمودهای صوری آن تشکیک‌ها هستند که به طور خاص در تفکرات کارل اشمیت و کارل لوویت برجسته شدند. اشمیت، مدرنیته را جهانی «اضطراری» می‌دانست که مفاهیم آن وجه سکولار شده مفاهیم الهیات هستند. (اشمیت، ۱۹۸۵؛ تاوبس، ۱۳۹۹، ۶۱). لوویت، که «دلالت‌های الهیاتی فلسفه تاریخ» خود را از آف‌فهبونگ هگلی، به مثابه «مرحله‌ای مسیحی» و همچون «اصلاح دینی تاریخ» و «آگاهی مقوم سوژه» استخراج کرده بود، در تلاش می‌کرد تا «تاریخ قدسی به مرتبه تاریخ سکولار... و تاریخ سکولار به مرتبه تاریخ قدسی برگشیده» شود. «ترکیب ناهمگون هر دو سنت باستانی و یونانی» بهانه‌ای می‌شود برای گام نهادن در «مسیر خدایان متعدد» (لویت، ۱۴۰۰، ۴۷). اشتراک عیسوی اریک فوگلین با اشمیت در رد این ایده بود که انسان می‌تواند تاریخ را به نفع خود و بر اساس اهداف خود بسازد. (کرول، ۱۳۹۹، ۲۷۰). او نیز با حمله به حقانیت آگاهی مدرن، در پی «احیای» آگاهی‌ای بود که به «اصول» راه می‌برد؛ زیرا، به طور خاص، جوهر عالم را گنوسیسمی می‌دانست که در مانایی خود، مدرنیته شکل دیگری از آن است. (فوگلین، ۱۴۰۳، ۱۲۵-۱۲۳).

در ایران معاصر نیز، عموم تبیین‌ها از وضع جدید امور، با نظر به مقوله پیشرفت، سکولار هستند؛ یعنی فرض را بر تبدل امور (استحالة امر قدیم در امر جدید و احالة این یکی به آن) گرفته‌اند. از مشروطه به بعد، نوعی دوسوگرایی پژوهشی - مطالعاتی در ذهنیت ما ایرانیان جاری بوده است. میرزا ملکم‌خان، اگر چه بر این بود که «فایده کرتیکا... در آزادی است»، اما سویی دیگر معادله را از نظر دور نمی‌داشت: «مطلوب ما همان قانونی است که خدا و پیغمبر و اولیای اسلام برای آسایش دنیا مقرر فرموده‌اند»؛ (ملکم، ۱۳۸۱؛ و محیط طباطبایی، بی‌تا، ۷۶، ۱۰۷ و ۲۰۷). او به صورت معادلاتی اندیشه خود نیز تصریح داشت: «طرحی ریختم که عقل سیاست مغرب را با خرد دیانت مشرق به هم آمیزم». (ملکم، ۱۳۸۱، ۱۶۲). هدف از معادله، «پیرایش‌گری اسلام» با

«توسل به شرافت معنوی و جوهر ذاتی آدمی» بود که به «ایران» بازمی‌گشت (آدمیت، ۱۳۵۶، ۶۴). مستشارالدوله صدر را تا منتهای نادنیویت «غیب و سر» نیز بسط می‌داد. «خوب نسخه‌ای است، یعنی به جمیع اسباب ترقی و سیویلیزاسیون از قرآن مجید و احادیث صحیح آیات و براهین پیدا کرده‌ام که دیگر نگویند فلان چیز مخالف آیین اسلام، یا آیین اسلام مانع ترقی و سیویلیزاسیون است.» (مستشارالدوله، ۱۳۶۴، ۳۴ - ۵۶). آخوندزاده که خود را «لیبرال و از سالکان مسلک پرقوره، و از طالبان سیویلیزه» می‌دانست (آخوندزاده، ۱۳۵۷، ۱۳۵)، در بیان اینکه «حرف مصنف این است که دین اسلام بنا بر تقاضای عصر و اوضاع زمانه به پرستانتیزم محتاج است»، خواهان نوعی سکولاریسم جدایی حقوقی بود که «امر مرافعه... از دست علمای روحانیه باز گرفته شود و... علمای روحانیه هرگز به امور مرافعه مداخله نکنند» (آخوندزاده، ۱۳۵۷، ۱۹۹)؛ اما اندک اندک پیش می‌نهاد که بدین طریق جوای آن است که «مشرق‌زمین نیز نظیر بهشت برین» شود (آخوندزاده، ۲۵۳۷، ۴۰)، چون «عقل انسانی را اثری از آثار انوار الوهیت» می‌دانست (آخوندزاده، ۱۳۵۷، ۱۹۰). میرزا آقاخان کرمانی بر این بود که «باید دانسته شود که آنارشیست‌ها و سوسیالیست‌ها و نهیلیست‌ها و کمونیست‌های اروپا و آمریکا تازه به مقام مزدک، آن حکیم حکمت بنیان، رسیده‌اند» تا به دنبال «بابی» تازه برای حقوق بشر در تاریخ باشد. (کرمانی، ۲۰۰۰، ۵۴ و ۵۷).

فرایند معادله‌اندیشی که به طور خاص، در دانشگاه نیز خود را تثبیت کرد: دانشگاه هم سویه‌هایی، هرچند اندک، از خوداثباتی انسجامی را پدیدار می‌کند به‌گونه‌ای که فرد، خود و جهان خود را در گسست از ایده‌ها و معارف قدیم بازمی‌یابد؛ و هم، به‌نحو عمومیت‌یافته، تبیین‌هایی پیوستی ارائه می‌دهد، به طوری که دانشگاهیان، در کوشش نظری برای بازخوانی سنت، جهت بازآوری آن، تصور می‌کنند آگاهی و پدیده‌های مدرن، و از جمله دانشگاه، باید تبدیل‌یافته و عرفی‌شده چیزهایی امتدادیافته از گذشته، و مشروعیت‌یافته به‌واسطه آنها، باشد. این، سندروم معادله سکولاریزاسیون است: سکولار بودنش در فورماسیون و تبدلی است که پی می‌گیرد، و چون تصور می‌رود که

چیزی به چیزی تبدیل شده است (یا باید تبدیل شود) جنبه معادله‌ای به خود می‌گیرد؛ و بنا به شیوع نشانه‌های دال بر یک اختلال شناختی و ارادی، یک سندروم است. در یک قرن اخیر دانشگاه و مبادی ماقبل آن، همین نحوه از تفکر را به فارغ‌التحصیلان خود القا کرده است. این کارکرد سکولار، که نه تنها در علوم انسانی و اجتماعی، بلکه در رشته‌های فنی و پایه و پزشکی، و حتی هنری، نیز خود را در دو موضع دفاع از سنت و نقد مدرنیته بروز می‌دهد، را باید آنالیز کرد.

معادله سکولاریزاسیون کفایت تبیین امور را ندارد؛ زیرا خودش در اثبات موارد زیر ناکام است: واقعیت امر نادنیوی ماتقدم؛ نحوه تبدل آن به امر عرفی این‌جهانی؛ نشان دادن فاعل آن تبدل؛ تبیین قصد آن فاعل از این تبدل؛ و پیامدهای بهبودساز آن تبدل برای زندگی انسانی. هیچ کدام از اشکال معاله نتوانسته‌اند این مقولات را توضیح دهند و اثبات کنند. دسته‌ای از آنها به طور کل از زیر بار اثبات شانه خالی می‌کنند؛ دسته‌ای دیگر، و آن سوی طیف، به‌ویژه، فاعلیت را به اموری چون تقدیر مرتبط می‌کنند. معادله سکولاریزاسیون، در بیان اینکه سیاست و جامعه مدرن تبدل یافته و عرفی شده نادنیویت قدیم و مفاهیم آن است (یا باید چنین باشد)، واجد اطمینان نظری کاذبی است که خود را وقتی آفتابی می‌کند که قائل نمی‌تواند بار اثبات را به دوش بکشد؛ یعنی نمی‌تواند بگوید دقیقاً طی کدام فرایند چیزی به چیزی تبدیل شده است و اینکه فاعل این تبدل کدام است. در نتیجه، به زبان دستوری، و به لحاظ گرامری، گزاره‌های معادله سکولاریسم مجهول و مبهم و تاتولوژیک، و لذا «فاقد ارزش تبیینی هستند.» (بلومبرگ، ۱۴۰۱، ۷۲).

معادله اندیشی اروپایی، که مشروعیت‌بخش مدرنیته را ایده‌ها و مفاهیم مسیحی و یونانی می‌پندارد، وقتی ایرانیزه می‌شود، نه تنها هرگز نمی‌تواند بار اثبات را تحمل کند، بلکه دستخوش انواع لادری‌گری‌ها، آتئیسم و حتی کانورژن نیز می‌شود. ردایی که قرار بود پوششی بر واقعیت وضع موجود باشد، اکنون به پوششی بر دینداری و باور راسخ خود نظریه‌پرداز بدل شده است.

نماد آن دینداری، یافتن «صدر» در تاریخ است. با نظر به مسأله عقب‌ماندگی و با استناد به موضوع پیشرفت، سکولاریزاسیون ایرانی، با پیشفرض اینکه مدرنیته در موضع نخستین خود تبدیل مسیحیت را در خود مندرج دارد، در پی تبدیل گذشته به اکنون است. ایران‌شهر، اسلام‌شهر (یا امت‌شهر) و فرنگ‌شهر، یوتوپیا‌های این نحوه تبدیل‌اندیشی هستند. حتی پرولتاریا‌شهر نیز عبارتی دیگر از مستضعف‌شهر دینی است. تفاوت‌های جزئی این تبدلات در اصالت مدعایی صدر یا آغازی است که آن را مبنا قرار داده‌اند. آن صدر شامل طیفی است که از تاریخ دور (باستان) شروع می‌شود و در اوایل و اواسط تاریخ میانه (مثلاً دوره‌های طلایی یا زرین) نفس تازه می‌کند و در نهایت، با تاریخ متأخر اروپا از نفس می‌افتد. با نظر به مورد آخر، برای عده‌ای، اصالت در مقطعی خاص از تاریخ اروپاست که ما نیز برای پیشرفت باید به آنجا رجوع کنیم: مثلاً به «رنسانس» (نمونه لطفی و کاویانی؛ جریانی که در غرب‌گرایی ما رایج‌تر بوده و هست)؛ یا به غرب متأخرتر در هیات اندیشه‌ها و جنبش‌های چپ‌گرایانه، به گونه‌ای که مارکس مبدأ تاریخ جدید تلقی می‌شود. اسلام‌گرایان، صدر اصیل را اندکی عقب‌تر می‌برند؛ تفسیرها و صراط‌های مختلف روشنفکری دینی، پوششی بر این گرایش استرجائی بود. ایران‌گرایان و نیز تا حدی شرق‌گرایان (نسخه‌های شادمانی و مجتبیایی و شایگانی و حتی فردیدی، و در نهایت، اندیشه ایرانشهری، که به‌ویژه با ایدئولوژی پهلوی ممزوج شده بودند) آغاز را به دورترین جای قابل تصور، به عقب می‌برند.

۳. جوهر و کارکرد یا نظام پرسش و پاسخ

مقولات جوهر و کارکرد می‌توانند به مفید بودن میان‌رشتگی در میان ما کمک کنند. ارنست کاسیرر در کتاب جوهر و کارکرد تصریح داشت که کارکرد صور نمادین همان قدر اهمیت دارد که محتوای آنها، و ارتباط بین امور به اندازه خود آن امور اهمیت دارد. آنچه در اینجا برای ما اهمیت دارد اولویت و اهمیت کارکرد و رابطه بین امور در سامان میان‌رشتگی است. واقعیت کارکرد و رابطه را می‌توان در پاسخ‌هایی نظاره کرد که در

نظرورزی‌های میان‌رشتگی ارائه می‌شود و مشروعیت آن واقعیت در این است که پاسخ‌ها نو باشند.

ساختار نظام‌مند آگاهی مدرن، که به‌نحو پیوستی حامل پرسش‌هایی از گذشته نیز هست، تاریخی می‌شود وقتی که پاسخ‌های جدیدی ارائه می‌دهد که در نتیجه بهبود زندگی، مجال طرح پرسش‌ها و پاسخ‌های جدید به آنها نیز فراهم می‌شود. با این حال، برخی از آن پاسخ‌های مفهومی همچنان مماس با خود پرسش‌های قدیم هستند: نابهنجاری‌های زمانه مدرن از درز آن اتصال رخ دادند. در فضای این آگاهی، هنوز رایج و تثبیت‌شده نبوده و نیست که برخی از پرسش‌های قدیم به‌ارث‌رسیده (برای نمونه، ابتدا و انتهای جهان، سعادت، معنای حیات و...)، به‌شیوه سلبی، پاسخ‌هایی استعاری بیابند (برای نمونه خنثی بودن متافیزیک در تاریخ) تا در کارکرد حفظ فاصله از امر مطلق، بیشترین میزان شرور مهار شود. آگاهی مدرن، چون برخی از مفاهیم و پرسش‌های قدمایی را، به‌شیوه توارث ژنتیکی، با خود حمل می‌کند، و به آنها می‌پردازد، دارای حدودی پیوستگی جوهری با گذشته نیز هست؛ اما چون پاسخ‌هایی ارائه کرده است که در دستور کار آگاهی سنتی پیشین نبود، واجد گسست کارکردی است. شباهت صوری نیازها، انتظارات و پرسش‌ها به معنای قیاس‌پذیری خنثای آن دو نحوه آگاهی، یا به معنای امکان برتری گذشته بر اکنون نیست. مساله صرفاً این نیست که چون انتقال آگاهی گذشته به آگاهی جدید از مجرای تفسیر و ترجمه ممکن است، پس یا صرفاً آن آگاهی را در این آگاهی ذی‌مدخل بدانیم و یا این مداخله را مایه قوت و مشروعیت آن بدانیم.

معادله‌اندیشی سکولار برآمده از بحران ذهنیتی است که پرسش‌ها و پاسخ‌هایش تناسب کارکردی ندارند؛ ذهنیتی که یا در برابر پرسش‌های قدیم به ارث‌رسیده پاسخی در آستین ندارد، یا پاسخ‌ش تاب آنالیز خود پرسش قدیم را هم ندارد تا کارکردی را محقق کند که آزادانه به طرح پرسش و پاسخ جدید بینجامد و پیشرفت را ممکن و تسریع سازد. شاید هیچ راهی برای رهایی مطلق از شر وجود نداشته باشد (شرارت‌های مضاعف نازیسم و کمونیسم و بنیادگرایی در این زمینه هویداست)، اما وجه امتیاز و

حقانیت آگاهی مدرن نسبت به عصر پیش از خود در این است که، اگرچه درگیر پرسش‌های میراثی نیز هست اما پاسخ‌های متفاوتی به آن پرسش‌ها داده است که اگرچه معطوف به کارکردهای بقای نفس هم هستند، اما سمت و سو و جهت پاسخ‌های مدرن تداوم بقا به شیوه مهار بیشترین میزان از شرارت، و در نتیجه معطوف به بهبود زندگی است؛ پاسخ‌های کارکردی، موجد پرسش‌های جدیدی نیز می‌شوند که تداوم ذهنیت مدرن را تضمین می‌کنند.

با نظر به نظام پرسش و پاسخ، معادلات سکولاریزاسیون، معکوس آگاهی عمل می‌کنند: یا پرسش‌های کهنه را به بهانه‌های عرفی شدن یا نوآیینی تکرار می‌کنند، یا حتی به پرسش‌های جدید، پاسخ‌های قدیمی‌ای می‌دهند که حتی در زمانه خود نیز، اگرچه کارکرد داشتند، اما بدکارکرد بودند. دگردیسی یا ترنسفورم آن پاسخ‌ها نمی‌تواند نیاز انسان به جهان را برآورده کند. آن معادله‌ها نظام مقتصد جایگاه‌ها در تاریخ را به هم می‌زنند. بنا به قاعده عقلی امتناع جمع نقیضین، تاریخ دو پاسخ را همزمان در آستین ندارد. قائل به معادله سکولاریزاسیون، بی‌موضعی خود در تاریخ را آشکار می‌کند: یک آرزوی سرمدی که میان ازل و ابد سرگردان است: در آستانه ماندن، تن دادن به تفسیری ابدی از تاریخ است که فرایند انتقال را با پیشفرض تقلید دنبال می‌کند؛ آن هم در جایی که تقلید از تاریخ ریشه در تقلید از طبیعت دارد و تاریخ تقلیدشده بیشتر از طبیعت مقلد برای زندگی پرمخاطره است.

به‌میزانی که شرط امکان طرح پرسش جدید، تلاش صادقانه و جدی و جهت‌دار برای ارائه پاسخ به پرسش‌های کهنه، و نه تکرار متبدلانه خود آن پرسش‌هاست، آگاهی مدرن در برابر پرسش‌های قدمایی، بی‌نیاز از رویکرد استعاری و کار روی اسطوره نیست. مشروعیت آگاهی مدرن در طرح پرسش، وابسته به تجزیه‌ای است که طی آن پرسش یا برای پاسخ طرح می‌شود، به مثابه ارائه راه‌حل ایجابی (عمل کردن)؛ یا برای رسیدن به پاسخی سلبی به مثابه فقدان راه‌حل (عمل نکردن)؛ و در نهایت برای طرح پرسش‌های بعدی‌ای که قسم اول و دوم در قسم سوم بازتولید می‌شوند: برای ارائه پاسخ

سلبی یا ایجابی در برابر پرسش‌های جدید، و یا طرح مجدد پرسش چونان زمینه برای پرسش‌هایی که ارائه پاسخ را مد نظر دارند.

۴. گسست و پیوست

میان‌رشته‌ای مقوله‌ای مربوط به آگاهی مدرن است. آگاهی مدرن، با تأیید و اثبات کارکردی خود همراه است؛ زیرا هم به کرانه‌های عینی واقعیت نظر داد و هم نتایج آن در بهبود زندگی انسانی فایده دارد. روشنگری، با هدف کاربردی ضروری خرد برای پیشرفت، صفحه استدلالی آن خوداثباتی بود. اگر تا پیش از زمانه مدرن جهان حامل انسان پنداشته می‌شد، اکنون انسان مسئولیت حمل خود در جهان را به عهده گرفت: او جهان را، تا آنجا که برایش قابل تحمل باشد، تابعی از اهداف خود دانست.

موضع مدرن، گسست را یک پروژه اخلاقی-عقلانی می‌داند. در این نحوه از گسستن سوژه نسبت به ایده‌های گذشته در خود نوعی بی‌حسی را تجربه می‌کند؛ اینجا اراده‌ای مداخله دارد که انتظار پاسخ از گذشته را ندارد: اگرچه سویه‌هایی از گذشته، در هیات ایده‌ها و گزاره‌ها و به‌طور خاص، پرسش‌های قدیم در ذهنیت ما جریان دارد اما در فرایند اجتناب‌ناپذیر اهمیت و جدیت زندگی و بهبود آن، با میانجی پاسخ‌های متفاوت، از آن پرسش‌ها و مفردات و موضوعات آنها فاصله می‌گیریم؛ پاسخ‌ها به ضرورت عبور از بحران‌هایی ارائه می‌شوند که بخش زیادی از آنها ناشی از امتداد خود پرسش‌ها و پیشفرض‌ها و پیش‌زمینه‌های قدیم است. بحران چیزی نیست جز هجوم و شیبخون پرسش‌های بزرگ قدمایی که پیشاپیش مسیر ارائه پاسخ جدید را بر حاملان خود می‌بندند، چنانکه گویی خود آن پرسش‌ها، پاسخ‌های ابدی هستند. واقعیت‌شناسی مدرن آشکار می‌کند که انسان هنوز و همچنان درگیر امور مطلق است. مطلق، صرفاً توهم نیست؛ بلکه واقعی است که باید به‌شیوه حفظ فاصله از آن، مانع از آن شد که زندگی را نیست و نابود کند؛ مهم این است که انسان در این درگیری، گیرنده نباشد. در تاریخ گسست قطعی واقعیت نمی‌یابد. ورود رادیکالیته به بحث، شرایط واقعی تاریخی

را از بحث خارج می‌کند. در اینجا ما با مفهومی از پیشرفت مواجه هستیم که بر درک و تجربه‌ای نو از زمان و مکان استوار است. برخلاف ویژگی تقلب احوال، این صرفاً ویژگی زمانه مدرن است که خود را نو و مستقل فهمیده است و در نتیجه، سرشت دوران‌های دیگر را هم تعیین کرده است. ناتمام بودن پروژه مدرنیته معطوف به آینده‌ای است که در حقانیت عصر مدرن به گسست کارکردی می‌رسد. بلومبرگ در وضعیت زیست جهان مدرن خود، عموماً بر گسست کارکردی‌ای تاکید می‌کند که قرینه بازتصرف مواضع رهاشده الهیاتی است. برای ما که در شرایط شیوع سندروم سکولاریزاسیون از سوژگی مدرن فاصله می‌گیریم، گسست حسی یا ارادی اخلاقی مقدم بر گسست کارکردی عقلانی است. گسست حسی یا ارادی دیگر نیازمند مقوله‌ای هم نیست که او از آن ذیل آستانه دورانی نام می‌برد. استعاره گذار در میان سکولاراندیشان ما از همان آستانه سوء تغذیه می‌کند.

در مقابل، و به طور خلاصه، مواضع سکولار در باب گسست‌اندیشی بر این قرارند: موضع سکولار سنت‌گرا، در پی تثبیت اسطوره حلال‌زادگی، گسست را امری غیراخلاقی و «بحران‌زا» می‌داند و ضرورت بازگشت به گذشته و تداوم میراث آن را پیش می‌نهد. گذشته مد نظر در اینجا، اگرچه عموماً رو به سوی نوعی طبیعت‌گرایی معصومانه دارد، اما خود را در دو هیات مقدس مآبانه اورشلیم و آتن (و حتی روم، و انواع باستان‌گرایی) بازتاب می‌دهد؛ اگر مشروعیت التجا به شهر سالم در توحید است، در بازگشت به آتن و روم نوعی شرک مایه مشروعیت پنداشته می‌شود؛ پیوستن هنجاری به گذشته در جغرافیای فلاتی از مجرای ثنویتی دنبال می‌شود که بدون حتی یک استثنای تاریخی، همواره لباس الوهیت بر قامت حاکم پوشانده است.

موضع سکولار پست‌مدرن، هر دو فرایند گسست و پیوست را مختل‌کننده می‌دانند. از این نظر، آنچه اجتناب‌ناپذیر است ماندن در میانه اکنون است. «تعلیقی» که پست‌مدرن‌ها از آن سخن می‌گویند خود را در بی‌مسئولیتی نسبت به گذشته و آینده پدیدار می‌کند. انگیزه «تبارشناسی» اینان، نقد زمان‌سنجی ذهنیت مدرنی است که

ماضی بعید و مستقبل الهیاتی را به چالش می‌کشد. پروسه گسست، نسبتی با شالوده‌شکنی و ساختارشکنی و شکستن‌هایی از این دست ندارد؛ شکستن‌هایی که به طور خاص، کاروبارشان شکستن ارج و اهمیت مدرنیته و محصولات آن است. شکستن شالوده‌ها و ساختن ساختارها، معیاری می‌خواهد که ذهنیت پست مدرن چشم و گوش خود را بر روی آن بسته‌است.

سکولاراندیشانی هم هستند که هر دو رویکرد دوم و سوم را به خدمت می‌گیرند: گسست در تاریخ را به طور کلی ناممکن می‌داند تا مدرنیته و جنبش‌های آن را «ادامه گنوسیسم، از نوعی دیگر» بدانند که به جای عمودی بودن، به صورت افقی عمل می‌کند. اینجا بحران نه محصول گسست از گذشته یا ناشی از تعلیق در اکنون، بلکه بحران پیامد «بیزاری از جهان و هم‌هنگام بیزاری از ربانیت» است. تفسیر مدرنیته به مثابه «نادنیویت مضاعف» نیز از همین آبخور نظری سیراب می‌شود؛ آبخوری که آگاهی مدرن را چونان مکر خرد، و حاصل فریب سقوط از بلندای روحانی می‌دانست. معادله واجد لایه‌ای نظری برای پیونداندن گذشته دور به آینده دور است: در تبلیغ گسست از گذشته، افق آن گسست همان گذشته‌ای است که به زعم آنها آغاز از آنجا اصالت خود را باز می‌یابد. آینده سکولار یا آخرت‌شناسانه است که از پیش وعده آن داده شده است؛ یا رخوت و رکونی است که از روزگاران نخستین طبیعت (به‌ویژه در شکل پاگانی آن) مایه می‌گیرد. در این تصور نظری از سکولاریسم، فلسفه تاریخ به غایتی متصل می‌شود که برای تبیین آن گریزی نیست جز اینکه آگاهی مدرن در بلا تکلیفی‌های تکلیف‌شده فیزیکی و متافیزیکی جستجو شود؛ «حداکثر آن است که خاستگاه‌های زمانه مدرن، تنزل تدریجی الهیات و انتقال فیگورهای خدای متعال به حواشی اندیشه است» (کرول، ۱۳۹۹، ص ۶۶).

نفس ادعای صادقانه و جدی نسبت به گسست شهامتی از جنس کنجکاوی نظری دارای پیامدهای مثبت عملی برای زندگی می‌خواهد. پیش از اینها نیز برخی اذعان داشته بودند که «کدام عصری چنان توانی دارد که این حق را مطالبه کند که گنج‌هایی که به

آسمان نسبت داده می‌شد را از آن انسان بدانند و آن را به تصرف خود درآورد؟» حتی طراح این پرسش نیز نتوانست آن توان مطالبه‌گری را تا آخر حفظ کند؛ از همین رو بود که پدیدارشناسی روح، در شور و شوق سوژگی مطلق، استعلایی شد و به کار زندگی نیامد. فلسفه تاریخی که دغدغه نخست و بنیادی آن پیوند میان عقل و کیهان باشد، ضرورتاً به معادله پیوستی سکولاریزاسیونی تن می‌دهد که ناخرسندی از جهان را به ناخرسندی از وضع مدرن بسط می‌دهد: «عصاره جنبش نقد فرهنگی (یا نقد فرهنگ مدرن) یک ناخرسندی از فرهنگ است؛ سرخوردگی‌ای که از برآورده شدن انتظاری سخن می‌گوید که خود معلوم نیست معطوف به چه چیزی بوده و هست». این در حالی است که نمی‌توان از جهان و انسان انتظار زیادی داشت. با این حال، به تعبیر بلومبرگ، با «نظر به آنچه می‌توانیم از انسان انتظار داشته باشیم، [پیشرفت‌های به دست آمده، و به‌ویژه مهار نیروهای دردزای طبیعت، توسط علم و تکنولوژی] خیلی هم چیز زیادی است» (بلومبرگ، ۲۰۲۲، ۶۵). فروید اما پیش از او، آن انتظار نابجا و بی‌جهت را برملا کرده بود: اگر تمدن همان چیزی است که شیوه زندگی انسان را از زندگی اسلاف حیوانی‌ش جدا می‌کند (آن هم از طریق حفظ انسان در برابر نیروهای ویرانگر طبیعت و نیز از طریق ساماندهی پیوند میان انسان‌ها) در آن صورت سرنوشت تمدن بشری به چیرگی یکی از دو نیروی اروس و تاناتوس وابسته است. هر دو رانه باید مهار شوند. این مهار تمدن‌وار انسانی، انسان را ملول می‌سازد، زیرا دیگر نمی‌تواند آن‌گونه که در اعصار پیشاتاریخ می‌توانست به خودش تجاوز کند (فروید، ۱۴۰۴، ۸۷). انسان ملول، به شیوه‌های مختلف سودای بازگشت به وضع طبیعی یا استعلا و برون‌روی از آن را در سر می‌پروراند. بدون پذیرش مسئولیت تمدن، آدمی را اضطرابی فراگیر می‌گیرد که تنها دو سوی فرار برایش باقی می‌ماند: بازگشت به طبیعت و ناامنی مندرج در آن و تشویق خشونت ولو به بهانه پیروزی بر باطل، یا جهیدن به سمت رخوت زبان و متافیزیکی که آدمی در عین برخورداری از مزایای زندگی، مسئولیتی برای حفظ و بهبودی آن قائل نیست. پذیرش جهان، قبول مسئولیت، و تحقق آزادی برای ساختن جامعه‌ای آکنده از

زندگی از نشانه‌های اراده‌ورزی درست انسان است. بدون چنان گسستی، ما همواره در انتظار انتظارات بزرگ متافیزیکی در تاریخ هستیم.

۵. پیوست‌خواهی جوهری در مقالات فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای

فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، پیش‌ران پروژه‌ای بود که در سال ۱۳۸۴ توسط پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی در جهت تحقق اهداف برنامه چهارم توسعه از سوی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری به عنوان مجری طرح تدوین رشته‌های بین‌رشته‌ای و با هدف ارتقای وضعیت علوم انسانی تعیین شد. آن پروژه بیش از ۲۰۰ بین‌رشته‌ای آکادمیک را تعریف کرد. فصلنامه فضایی نظری برای پوشش دادن به آن میان‌رشته‌ها بود. در طی حدود دو دهه فعالیت، تقریباً همه مقالات آن فصلنامه، موضوعی پیوست‌گرایانه به گذشته و سنت داشته‌اند.

آن فصلنامه آئینه مقوله میان‌رشته‌گی در ایران است. نه تنها نخستین مقالات این فصلنامه اشاره‌ای به جایگاه تاریخی بحث از میان‌رشته‌ای، در ارتباط با مفاهیم گسست و پیوست، ندارند بلکه عموماً و ذیل مفاهیمی چون «فلسفه‌های مضاف» (خسروپناه، ۱۳۸۷)، «تبارشناسی زبان‌شناسی» (پاکتچی، ۱۳۸۷)، «اندیشه ابررشته‌ای» (جاودانی، توفیقی، ۱۳۸۸)، به نفع موضع پیوست‌گرا متمایل می‌شوند. یمنی تا آنجا پیش می‌رود که برنامه‌ریزی توسعه دانشگاهی در حوزه میان‌رشته‌ای را به «برنامه شکار نزد انسان‌های نخستین» باز می‌گرداند. (یمنی، ۱۳۸۸). نویسنده‌ای دیگر، با استعاره «دانه تسبیح»، قواعد تکوینی «تلفیق» میان‌رشته‌گی را هم در سطح «مفهومی و موضوعی» و هم در «ساختار روشی» به نحو پیوست‌گرایانه می‌بیند. (مهرمحمدی، ۱۳۸۸). علوی‌پور و نعمت‌پور آشکارا «سابقه پژوهش میان‌رشته‌ای را به قرن‌ها پیش بازمی‌گردانند» (علوی‌پور و نعمت‌پور، ۱۳۸۸). موضع پیوست‌گرایانه تا یک دهه بعد نیز ادامه دارد. نویسنده‌ای دیگر با توسل به استعاره‌هایی چون «پُلسازی، بازسازی و مجمع‌الجزایر» هرگونه مفهومیّت میان‌رشته‌گی را منتفی می‌کند؛ کسی که برایش «رشته و مرزهای

رشتگی از ابهام زیادی برخوردار باشد» (درزی، ۱۳۹۷) نمی‌تواند، جز به نحو استعاری، میان‌رشته‌اندیش باشد. این وضعیت پیوست‌نگری تا نخستین سال‌های قرن جدید نیز ادامه دارد. یکی از نویسندگان، در بررسی میان‌رشتگی حافظه، «توازن در سطوح فراملی، کلان، میانی و خرد را تضمین‌دهنده تنش‌های حافظه‌ای کمتر و پویایی و همبستگی‌های قوی‌تر فرهنگی» می‌داند (ذکایی، ۱۴۰۳)؛ این درهم‌ریختگی حافظه‌ای نه تنها تحلیل را میان‌رشته‌ای نمی‌کند بلکه امکان شکل‌گیری خود رویکرد میان‌رشتگی را نیز با مانع مواجه می‌سازد. میان‌رشتگی محصول گسست در حافظه‌ای است که هنوز خود را وامدار گذشته می‌بیند. خرسندی از «نظریه آشوب»، که زمانی شاخص اندیشه گنوسی‌زده یونان باستان بود، «به مثابه مبنای نظری و تحلیلی» برای میان‌رشته‌ای‌ها (۱۳۸۸) استفاده می‌برد تا، یک دهه بعد، در «سیر تحول گونه‌شناسی پژوهش میان‌رشته‌ای» (۱۳۹۷) به مقولات «به هم پیوستگی‌ها، گسستگی‌ها، و طبقه‌بندی‌های گوناگون پژوهش میان‌رشته‌ای» برسد. او اما نمی‌تواند در «تبارشناسی» پست‌مدرن به این نتیجه نرسد که «رازی که تبارشناسی آن را برملا می‌کند این است که هیچ ماهیت یا وحدت اصیلی برای کشف کردن وجود ندارد». بیهودگی کار تبارشناسی - که از آغاز، کارکردش نقد ارزش‌های مدرنیته بود - به اینجا ختم می‌شود که «هیچ‌گونه ماهیت ثابت و قاعده بنیادینی برای تعریف پژوهش میان‌رشته‌ای وجود ندارد» (همان)؛ نتیجه این حکم، ارزش دادن به «دانش پساآکادمیک»ی است که لاجرم بستر گنوسیسم قدیم است. در نتیجه همین گنوسیت اندیشه است که عموم نظریه‌پردازان، میان‌رشتگی را با مقولات ابهام و پیچیدگی تعریف کرده‌اند. ابهام ابژه‌ها میزان مجاز بودنشان به آشکارا دیده‌شدن، و بنابراین گشودگی‌شان به روی هر گونه نظریه (اعم از رشتگی یا میان‌رشتگی) را می‌کاهد.

با این حال، از میان آن مقالات، بحرانی، با مقاله‌ای ذیل عنوان «یک نظریه در باب میان‌رشتگی، آن چنان که به کار ما آید» (۱۳۹۸) سه رویکرد میان‌رشته‌ای را از هم تفکیک کرده است که نوعی گسست‌اندیشی اولیه را پیش می‌نهد. نخست، رویکرد

مدرن اثبات‌گرایانه غالب در کشورهای توسعه‌یافته، که از رهگذر رشته به میان‌رشته می‌رسد و مهمترین هدف آن حل مسائل جامعه است. دوم، رویکرد پسامدرن (محل توجه در ایران، و چه بسا در کشورهای در حال توسعه دیگر) که در سه وضعیت خود را باز می‌نمایاند: یا تلاش می‌شود تا تخصص رشته‌ای را با اضافات و افاضاتی چند به مثابه یک میان‌رشته معرفی کند؛ یا با تصور ربط رشته خود به یک حوزه مطالعاتی، دانش خود را میان‌رشته‌ای می‌پندارد، و یا با سودای همه‌رشته‌گی (به‌ویژه از نوع سنتی آن: یعنی علامگی) به میان‌رشته‌گی جهش می‌کند که نتیجه نظری آن توهم یک اقیانوس معرفتی است و محصول مسلم آن نیز بی‌عملی و رخوت است؛ این میان‌رشته‌گی‌ها با سیاست جهش علمی معطوف به رقابت منطقه‌ای و جهانی برای کسب و بسط قدرت، پیوند می‌خورد. سوم رویکرد پدیدارشناختی‌ای که به‌طور جسته‌گریخته در برخی مساهمت‌های مربوط به مطالعات میان‌رشته‌گی حضور دارد و با عطف توجه به غایت مسئولیت، خود را در موقعیت پیوسته و بسط‌یافته دانشگاه به جامعه و جهان محقق می‌سازد؛ هدف غایی این رویکرد، مسئولیت برای کاستن آسیب‌ها و خدشه‌های نظام اثباتی رشته‌ای است. میان‌رشته‌گی پدیدارشناختی در وجه ایجابی و به‌شیوه تلفیق، همانند میان‌رشته‌گی اثبات‌گرا، به حل مساله و مشکل نظر دارد، اما در وجه سلبی، به طور خاص، بر پیامدهای مخرب تلفیق و مهار آنها متمرکز است. در حالی که در جهان رویکرد نخست در حال تکمیل و جایگزینی با رویکرد سوم است، در ایران عموماً رویکرد دوم پی گرفته می‌شود؛ رویکردی که به دلیل فقدان قصد معطوف به فراروی از وضعیت‌های نابهنجار، و نیز به دلیل عدم‌اهتمام به رشته، از موفقیت به دور است. میان‌رشته‌گی در میان ما بی‌ربط با نتایج توسعه، و بی‌ارتباط با غایت مسئولیت - در هر دو وجه اثباتی و پدیداری آن - است. سائق میان‌رشته‌گی ما در وضعیت فعلی، سیاست‌گذاری برای تحول عظیم و تمدن‌سازی است که در آن، امر میان، همان غریزه کسب و بسط قدرت، ثروت و پرستیژ است؛ حلقه مفقوده، انسان و مسائل اوست.

یافته‌های آن مقاله را می‌توان از منظری پی گرفت که تاکنون در ایران محل توجه نبوده

است. دو مقوله گسست و پیوست و نیز دو مقوله جوهر و کارکرد می‌توانند توضیح دهند که چرا تاکنون میان‌رشته‌ای به کارکرد و موفقیتی که از آن انتظار می‌رفت دست نیافته است. آن مقولات توضیح‌دهنده وضعیت مدرن و کنجکاوی نظری آن هستند. عموماً چنین پنداشته می‌شود که مدرنیته و نظام علمی و دانشی آن در غرب محصول بازخوانی سنت دینی و پاگانی قدیم است؛ همین طرز تلقی در ایران نیز شایع است. این تلقی که وضع مدرن عرفی شده یا تبدیل‌یافته دوران سنت و مفاهیم آن است (معادله سکولاریزاسیون) مهم‌ترین مانع کنجکاوی مدرن است. ذیل این تلقی از اوضاع جهان نه تنها دانش میان‌رشته‌ای بلکه دانش رشته‌ای نیز کارکردی ایجابی و معطوف به بهبود زندگی نخواهد داشت. به بیانی صریح‌تر کارکردی شدن میان‌رشته‌ای منوط به گسست از آرخه سنت و مفاهیم و معارف آن است.

۶. نتیجه‌گیری

میان‌رشتگی به این معنی است که موضع خارج از مرکز یا نامتعارف، خود را با عنوانی جدید، طرح و اثبات کند. اینجا نیز نظریه با نظاره‌گری همبسته است: میان‌رشتگی نظاره‌گری نظری از منظری غیر از دانش متعارفی است که در یک قلمرو پی گرفته می‌شود. تماشاگرانی خارج از صحنه وجود دارند که صحنه را به مثابه موضوعی برای بحث در نظر می‌گیرند. آن‌ها، علاوه بر موضوع، به‌طور خاص، در مورد رفتار مساهمت‌کنندگان در نظریه نیز بحث و داوری می‌کنند. آن‌ها علاقه مداومی به شناخت خود یا چیز دیگری در مساهمت‌های میان‌رشتگی دارند؛ کانون علاقه، واقعیت است (بلومبرگ، ۱۹۸۷). اگرچه نظاره‌گری ناظران از منظر یا فاصله‌ای رخ می‌دهد که دیگر علمی نیست، نتیجه‌نظرورزی میان‌رشته‌کار و نظارت ناظران خود را باید در عمل پدیدار کند. اینجا معیاری دولبه برای مشروعیت میان‌رشتگی نیز به دست می‌آید: از یک سو، حد فاصله پژوهشگر با موضوعی که در دانشی دیگر مورد بحث است، وقتی واقعی خواهد بود که نظریه‌پردازی در باب آن به استعاره‌اندیشی نیجامد؛ به بیان دیگر، در

میان‌رشتگی مفهوم مقدم بر استعاره است. از سوی دیگر، نظاره‌گری مفهومی که در رشته دیگری در جریان است اکیداً وابسته به پیشفرضی است که نظاره‌گر نسبت به مفید بودن آن در جریان زندگی دارد.

یکی از جنبه‌های سلب کارکرد از میان‌رشته‌ای‌ها اندیشه‌ورزی ذیل معادله سکولاریزاسیون است. این معادله عموماً فضایی را باز می‌کند که چه بسا برای مدتی بتواند کارکرد استراحت‌گاه یا تفریح‌گاه را داشته باشد. اما به سرپناه و پناهگاه بدل می‌شود وقتی قائل به آن خود را در سرگرم افتخار به بزرگی و بی‌بدیلی گذشته می‌کند. انواع استعاره‌های «اجتهاد، پروریدن، بازآوری، بازخوانی و انتقال سنت»، مانع از تحقق کارکردهای مدرن میان‌رشتگی در میان ماست. گسستن نظری از گذشته که شرط اندیشیدن دارای کارکرد برای زندگی است، در اندیشه ایرانیان با مقاومت‌هایی جدی مواجه است. هرمنوتیک حسن‌ظن و سوء‌ظن، در مواجهه با گذشته هر دو ناکارآمد هستند؛ سوء‌ظن مغلوب ناواقعیت و توهم متن و ادبیات می‌شود وقتی که پیش از ظن سوء، یک حسن‌ظن، هدایت ابتدایی کار را به دست گرفته باشد. اتفاقی که در این وضعیت می‌افتد به‌ویژه این است هرمنوتیسین ما دیگر مرز میان مفهوم و استعاره را در نمی‌یابد. رویکردهای بومی به دانش، به‌ویژه وقتی که قرار است میان‌رشتگی باشد، دست‌اندرکار بازتولید گنوسیسم می‌شوند. تا جایی که گنوسیسم واجد اراده به غیرزندگی است، فقدان موضع‌گیری اخلاقی در باب هر دو سوی معادله سکولاریزاسیون (مشروع بودن تبار و نامشروع بودن نتیجه) هم برآمده از نقص شناختی و معرفتی و هم از اختلال ارادی و حسی است.

- آخوندزاده، میرزافتحعلی (۱۳۵۷). الفبای جدید و مکتوبات (به کوشش حمید محمدزاده). تبریز: نشر احیاء.
- آخوندزاده، میرزافتحعلی (۲۵۳۷). نقد مستشارالدوله. بی‌نا.
- آدمیت، فریدون (۱۳۵۶). اندیشه ترقی و حکومت قانون. تهران: خوارزمی.
- بحرانی، مرتضی (۱۳۹۸). یک نظریه در باب میان‌رشتگی. فصلنامه مطالعات میان‌رشتگی در علوم انسانی، ۱۲(۴)، ۱-۲۸. <https://doi.org/10.22035/isih.2020.3738.3899>
- بلومبرگ، هانس (۱۴۰۰). مشروعیت عصر جدید (ترجمه زانبار ابراهیمی). تهران: نگاه روزگار نو.
- بلومبرگ، هانس (۱۴۰۳). مفهوم واقعیت (ترجمه مرتضی بحرانی). تهران: قصیده‌سرا.
- پاکتچی، احمد (۱۳۸۷). الزامات زبان‌شناختی مطالعات میان‌رشته‌ای. فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، ۱۱(۱)، ۱۳۵-۱۱۱. <https://doi.org/10.7508/isih.2009.01.007>
- تاوبس، یاکوب (۱۳۹۹). الهیات سیاسی پولس (ترجمه زانبار ابراهیمی). تهران: دمان.
- جاودانی، حمید؛ و توفیقی، جعفر (۱۳۸۸). ساختارها، فرایندها و عوامل مؤثر بر توسعه میان‌رشته‌ای‌ها. فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، ۱۲(۱)، ۳۷-۵۶. <https://doi.org/10.7508/isih.2010.05.002>
- خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۸۷). نظریه دیده‌بانی: روشی برای کشف علوم میان‌رشته‌ای. فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، ۱۱(۱)، ۵۷-۷۶. <https://doi.org/10.7508/isih.2009.01.004>
- خوسرندی، علی (۱۳۸۸). تنوع گونه‌شناختی در آموزش و پژوهش میان‌رشته‌ای. فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، ۱۱(۴)، ۵۷-۸۳. <https://doi.org/10.7508/isih.2009.04.003>
- خوسرندی، علی؛ یمینی، محمد و همکاران. (۱۳۹۷). سیر تحول گونه‌شناسی پژوهش میان‌رشته‌ای: مطالعه‌ای تاریخی - تبارشناسانه. فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، ۱۱(۱)، ۱-۳۲. <https://doi.org/10.22035/isih.2019.2929.3266>
- درزی، قاسم (۱۳۹۷). استعاره و میان‌رشتگی؛ بیان موارد کاربرست استعاره‌ها در پژوهش میان‌رشته‌ای. فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، ۱۰(۲)، ۱-۲۶. <https://doi.org/10.22035/isih.2018.277>
- ذکایی، محمدسعید (۱۴۰۳). سیاست‌گذاری حافظه؛ مسائل، مناقشات و اولویت‌ها. فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، ۱۷(۱)، ۷۷-۱۱۲. <https://doi.org/10.22035/isih.2025.5343.5056>
- طالبوف، عبدالرحیم (۱۲۷۱). کتاب احمد. استانبول: نشر اختر.
- علوی‌پور، محسن؛ و نعمت‌پور، علی (۱۳۸۸). مطالعه میان‌رشته‌ای بحران جامعه مدرن. فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، ۱۱(۳)، ۱۶۷-۱۴۱.

- فروید، زیگموند (۱۴۰۴). تمدن و ملالت‌هایش (ترجمه محمد مبشری). تهران: ماهی.
- فولکلین، اریک (۱۴۰۳). علم، سیاست و گنوسیسم (ترجمه آریا سلگی). تهران: پبله.
- کرمانی، میرزاآقاخان (۲۰۰۰). سه مکتوب (به کوشش بهرام چوبینه). تهران: انتشارات ویما ولگار.
- کرول، جو پل (۱۳۹۹). پایان بشری تاریخ (ترجمه زانیار ابراهیمی). تهران: پگاه روزگار نو.
- لوویت، کارل (۱۴۰۰). معنا در تاریخ (ترجمه زانیار ابراهیمی). تهران: علمی فرهنگی.
- محیط طباطبایی، محمد (بی‌تا). مجموعه آثار میرزاملکم خان. تهران: انتشارات علمی.
- مستشارالدوله، یوسف‌خان (۱۳۶۴). یک کلمه (به کوشش صادق سجادی). تهران: نشر تاریخ.
- مطهری، مرتضی (۱۳۶۵). خدمات متقابل اسلام و ایران. تهران: صدرا.
- ملکم‌خان، میرزا ملکم‌خان (۱۳۸۱). رساله‌ها (گردآوری حجت‌الله اصیل). تهران: نشر نی.
- مهرمحمدی، محمود (۱۳۸۸). ملاحظات اساسی در باب سیاست‌گذاری توسعه علوم میان‌رشته‌ای در آموزش عالی از منظر فرایند تکوین. فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، ۱(۳)، ۱۸-۱.
- <https://doi.org/10.7508/isih.2009.03.001>
- یمنی دوزی سرخابی، محمد (۱۳۸۸). برنامه‌ریزی توسعه دانشگاهی: حوزه‌ای میان‌رشته‌ای. فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، ۱(۲)، ۲۴-۱.
- <https://doi.org/10.7508/isih.2009.02.001>
- Blumenberg, H. (2015). Interdisciplinarity as repetition of protohistory. In *The laughter of the Thracian woman: A protohistory of theory* (S. Hawkins, Trans., pp. 130–132). Bloomsbury Academic. (Original work published 1987)
- Blumenberg, H. (2022). *The readability of the world* (R. Savage & D. Roberts, Trans.). Cornell University Press. (Original work published 1981)
- Cassirer, E. (1953). *Substance and function and Einstein's theory of relativity*. Dover Publications. (Original work published 1923)
- Schmitt, C. (1985). *Political theology: Four chapters on the concept of sovereignty* (G. Schwab, Trans.). The MIT Press. (Original work published 1922)